

Morele vooruitgang in duistere tijden

Universele waarden voor de 21ste eeuw

MARKUS GABRIEL

Vertaling Huub Stegeman

Boom

Inhoud

Inleiding	7
1. Wat zijn waarden en waarom zijn ze universeel?	27
2. Waarom er wel morele feiten, maar geen ethische dilemma's bestaan	81
3. Sociale identiteit. Waarom racisme, xenofobie en misogynie kwaadaardig zijn	159
4. Morele vooruitgang in de eenentwintigste eeuw	229
Epiloog	299
Noten	301
Woordenlijst	315
Namenregister	317

Het kwaad in de wereld komt bijna altijd voort uit onwetendheid, en goede bedoelingen die niet gestuurd worden door het verstand kunnen evenveel schade aanrichten als boosaardige opzet. De mens is eerder goed dan slecht, in de praktijk ligt niet daar het probleem.

Albert Camus, *De pest*

Inleiding

Er heerst grote opwinding. De waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit, die de afgelopen decennia en toch zeker sinds de val van de Berlijnse Muur in 1989 als vanzelfsprekend werden gezien, en hun verwezenlijking in de markteconomie lijken ernstig aan het wankelen te zijn gebracht. Dit proces, dat als een *heropleving van de geschiedenis* kan worden beschouwd, gaat gepaard met een verwarring over morele basisbegrippen.¹ We lijken in een diepe waarden crisis te verkeren, die onze democratie heeft geïnfecteerd.

Landen als de vs, Polen, Hongarije en Turkije nemen zienderogen meer en meer afstand van het idee van de democratische rechtsstaat als een in de moraal gegrond waardensysteem. Donald Trump gaat het gesprek aan met Kim Jong-un, Orbán sluit deals met autocratische machthebbers die niets van de verlichting moeten hebben, de Poolse regering tast de scheiding der machten aan en verzwakt de onafhankelijkheid van de rechtbanken. In Duitsland is de extreemrechtse terreur in opkomst – onze samenleving lijkt, net als die van de vs, verdeeld in progressieve liberale krachten en soms openlijk racistische of toch in elk geval xenofobe en met Duitsheid dwepende groeperingen.

Deze waarden crisis wordt nog verergerd door de coronacrisis, die niet alleen onze lichamen, maar ook onze samenleving heeft besmet. In eerste instantie had ze evenwel positieve effecten. Sinds maart 2020 is er een nieuwe solidariteit waarneembaar, die is ingegeven door het feit dat de politiek een nog niet eerder vertoonde morele keuze heeft gemaakt: om mensenlevens te redden, de gezondheidszorg overeind te houden en de besmettingsketen van de pandemie te doorbreken, werd de neoliberale veronderstel-

ling losgelaten dat de logica van de markt het allerhoogste sociale imperatief is. Terwijl de veel rampzaligere klimaatcrisis er tot op heden niet toe heeft geleid dat we ernstige economische verliezen accepteren om het moreel juiste te doen, heeft het nieuwe coronavirus ongemerkt zand gestrooid in het raderwerk van de wereldwijde productieketens.

Het is inmiddels duidelijk dat we na de crisis om economische redenen niet op de oude voet verder kunnen gaan. Daarvoor hebben we echter een nieuw samenlevingsmodel nodig, een model dat een stabiel fundament moet hebben dan het project van louter economische globalisering. De globalisering is door het coronavirus als een kaartenhuis in elkaar gezakt en, als we de financiële crisis van 2008 en de te verwachten gevolgen van de coronacrisis in 2020 bij elkaar optellen, heeft sinds 1990 misschien zelfs wel meer kosten dan winst gegenereerd in vergelijking met een alternatieve, meer duurzame vorm van economische activiteit.² Het gaat daarbij niet alleen om de gigantische bedragen die bijvoorbeeld de Duitse overheid heeft moeten uitbetalen om banken en andere bedrijven te redden, maar ook om de nevenschade van een ontketende marktlogica, die niet in de laatste plaats ook het negatieve effect omvat dat sociale media hebben op het waardenbegrip van de liberale democratie. De digitalisering, met name de snelle verspreiding van het internet en het binnendringen van de smartphone in ons dagelijks leven, heeft geleid tot een dataverzamelingsrace, afluisterpraktijken en gerichte manipulatie door technische monopolisten, en tot cyberaanvallen vanuit Rusland, Noord-Korea en China die tot doel hebben het liberale gedachtegoed te destabiliseren.

Naast risico's biedt elke crisis ook de mogelijkheid om de sociale omstandigheden te verbeteren. De coronacrisis houdt ons een spiegel voor: ze toont ons wie we zijn, hoe we zakendoen, hoe we denken en voelen, en zet zo de deur naar positieve menselijke veranderingen op een kier. In het gunstigste geval zijn die gebaseerd op moreel inzicht. We kunnen de sociale omstandigheden alleen verbeteren als we meer dan voorheen aandacht besteden aan wat we op morele gronden behoren te doen en laten.

Het is een taak van de filosofie om ethisch onhoudbare denkpatronen te identificeren en voorstellen te formuleren om ze te

overwinnen. De filosofie kan dit echter niet alleen. Daarvoor zal ze moeten samenwerken met de natuur-, levens-, geestes-, technische en sociale wetenschappen. Dat is geen puur academische aangelegenheid, maar veeleer een algemene vraag naar wie we als mens zijn en wie we in de toekomst willen zijn. Om te werken aan deze vorm van zelfkennis en de ontwikkeling van een duurzame ‘visie op het goede’, zoals de Amerikaanse filosoof Brian Leiter het noemde, is een verregaande samenwerking nodig tussen wetenschap, politiek, bedrijfsleven en de burgermaatschappij op basis van wederzijds vertrouwen.

Dat veronderstelt dat we afstappen van het diepgewortelde idee dat een samenleving fundamenteel wordt beheerst door concurrentie en een strijd om grondstoffen die alleen in de hand kan worden gehouden met controle en toezicht door de staat. Het doel van een verlichte samenleving is eerder *autonomie* – de autonome sturing van haar leden aan de hand van moreel inzicht. Gezien de omstandigheden van de moderne arbeidsverdeling en de onoverzichtelijkheid van de complexe mondiale productieketens hebben we behoefte aan een al even mondiale ‘geest van vertrouwen’, iets sterkers dus dan wat we gewoonlijk ‘solidariteit’ noemen.³

Een opeenstapeling van crises (de crisis van de liberale democratie, zwakke plekken in de gezondheidszorg, de wereldwijde concurrentie tussen politieke systemen, de uit de hand lopende digitalisering) heeft in het voorjaar van 2020 enkele systemische zwaktes blootgelegd van een wereldorde die bijna uitsluitend volgens de principes van de economische globalisering was georganiseerd. In tijden van crisis blijkt echter dat solidariteit en samenwerking niet werken zolang de markten allesbepalend zijn, aangezien die laatste zich baseren op concurrentie, winstbejag en in toenemende mate ook nationalisme. Dat blijkt evenzeer uit het Chinese staatskapitalisme als uit het *America First*-beleid van Donald Trump. En helaas geldt het ook voor de intra-Europese concurrentie om medische goederen die onmiddellijk begon na de afkondiging van de pandemie en de rampzalige taferelen in Noord-Italië.

In ieder geval is in de loop van het laatste decennium met de toenemende verspreiding van sociale media (vooral via de smartphone) opnieuw gebleken dat de geschiedenis niet vanzelfsprekend

tot morele en gerechtelijke vooruitgang voert. Hoe beter we van minuut tot minuut geïnformeerd raken over wat er gebeurt in de wereld, hoe duidelijker die zich lijkt te bewegen in de richting van ongekende, angstaanjagende omstandigheden: het einde van de democratie, nieuwe pandemieën, een onstuitbare klimaatcrisis en een kunstmatige intelligentie die onze banen bedreigt en misschien zelfs – zoals in *The Terminator* – de mensheid als geheel met (een over onszelf afgeroepen) uitsterven. In het licht van deze reusachtige opeenstapeling van problemen is de dringende vraag die vandaag de dag in heel de samenleving speelt: *wat behoren we toch te doen?*

Voor we echter beslissen of deze indruk terecht is of niet, moeten we eerst enkele termen verduidelijken. Hoe kunnen we immers over iets spreken als we niet eerst duidelijk hebben gemaakt wat we ermee bedoelen?

Iets wat wij als mensen behoren te doen of na te laten, zal ik in wat volgt een ‘moreel feit’ noemen. Morele feiten getuigen van algemene pretenties die alle mensen aangaan en stellen criteria vast waaraan ons gedrag moet worden getoetst. Ze laten ons zien wat we verschuldigd zijn aan onszelf als mens, aan andere levende wezens en aan de omgeving van alle levende wezens (zoals een beroemde formulering van de Amerikaanse moraalfilosoof Thomas M. Scanlon luidt).⁴ Morele feiten verdelen onze opzettelijke, rationeel controleerbare handelingen in goede en kwade handelingen, waartussen het bereik ligt van het moreel neutrale, het toelaatbare.

Deze drie aspecten – het goede, het neutrale en het kwade – zijn de ethische *waarden* die universele geldigheid bezitten en van alle culturen en tijden zijn. Waarden zijn niet alleen positief. Ze schrijven niet alleen voor wat we behoren te doen, maar ook wat we behoren te laten. Bovendien biedt morele reflectie ons natuurlijk ook ruimte voor handelingen die noch goed, noch kwaad zijn. Veel van wat we dagelijks zoal doen is geen onderwerp van morele beoordeling, en het is een belangrijke taak van de filosofische ethiek om het verschil te bepalen tussen moreel beladen en moreel neutraal handelen. Alleen zo kunnen we weten waar ruimte bestaat voor een vrijheid die in moreel opzicht niet zo duidelijk is afgebakend.

Niet alles wat we doen valt in te delen in de categorieën goed en kwaad. Veel alledaagse handelingen zijn in moreel opzicht neutraal, en dat heeft de mensheid bijvoorbeeld in het kader van de menselijke seksualiteit moeten leren. Veel van wat vroeger als immoreel werd beschouwd (zoals de homoseksuele liefde), wordt allang herkend als moreel neutraal – hetgeen tot morele vooruitgang leidt.

Morele feiten worden verwoord als oproepen, aanbevelingen en verboden. Ze kunnen worden onderscheiden van de ‘niet-morele feiten’, die door de natuur- en technische wetenschappen, maar ook door de geestes- en sociale wetenschappen worden onderzocht en eventueel ontdekt. De niet-morele feiten stellen geen directe eisen aan ons. We weten bijvoorbeeld dat alcoholgebruik schadelijk is voor ons lichaam, maar met die kennis alleen hebben we nog geen antwoord op de vraag of we eigenlijk wel alcohol moeten drinken en hoeveel. Verder weten we dat de ontdekkingen van de moderne natuurkunde en de technische toepassing daarvan de mensheid kunnen uitroeien, maar ook in dienst van haar voortbestaan kunnen functioneren. De structuur van het natuurkundig verkenbare universum zegt echter niets over de vraag of de mensheid eigenlijk wel zou moeten bestaan en hoe we met haar moeten omgaan.

Hoe we bijvoorbeeld moeten omgaan met mensen die lijden aan een neurodegeneratieve ziekte (zoals de ziekte van Alzheimer), hangt af van het verloop van die ziekte en hoe die de persoonlijkheid van de patiënt en zijn of haar naasten treft. Onderzoek naar de ziekte alleen vertelt ons echter niet hoe we op een ethisch aanvaardbare manier met de patiënt moeten omgaan. Morele vooruitgang is alleen mogelijk als we erkennen dat wat we verschuldigd zijn aan onszelf, andere mensen, andere levende wezens en het milieu weliswaar verband houdt met niet-morele feiten, maar er niet volledig uit kan worden afgeleid.

In de ethiek weten we al heel lang dat morele vragen zich niet altijd beperken tot het hier-en-nu en tot onze directe omgeving. Wat we behoren te doen of laten, heeft in de moderne tijd direct of indirect te maken met alle mensen van nu en van de toekomst, dus ook met generaties die nog niet zijn geboren. Bovendien hebben we niet alleen tegenover de mens verplichtingen, maar ook tegenover andere levende wezens en het milieu (de niet-dierlijke

natuur).⁵ Ethiek gaat over universele waarden en reikt verder dan alleen de kleine gemeenschap waarvan we deel uitmaken en waarin we ons dagelijks bewegen.

Bij de steeds luider klinkende klacht dat de fundamentele waarden van de verlichting en de liberale democratie aan het wankelen zijn gebracht en dat de klok wordt teruggedraaid, vergeet men doorgaans te vermelden wat die ‘waarden’ eigenlijk zijn en wat precies bedoeld wordt met de crisis die men op dat gebied ontwaart. De filosofie formuleert al duizenden jaren dergelijke fundamentele definities en juist daardoor is er regelmatig sprake geweest van nieuwe verlichtingsgolven.

Dit boek gaat over *morele* waarden, in het bijzonder voor zover die worden onderscheiden van *economische* waarden (zie hieronder, p. 254 e.v.). In tegenstelling tot wat we vaak lezen, zijn morele waarden niet subjectief in die zin dat hun bestaan een resultaat is van de oordelen die door mensen (eenlingen of groepen, dat maakt niet uit) zijn geveld. Waarden zijn eerder de maatstaf waaraan we *waardenbegrippen* meten. Waardenbegrippen kunnen individuen of groepen definiëren en hun levenswijze en groepslidmaatschap bepalen. We kunnen daarom de geldigheid van de waardenbegrippen bepalen, door ze af te zetten tegen de morele feiten.

Goed en kwaad vormen de uitersten van onze morele reflectie en we kennen ze vooral in de vorm van tamelijk eenduidige voorbeelden. Zo bieden heiligen, stichters van grote religies en helden die de mensheid vooruit hebben geholpen ons al duizenden jaren een moreel kompas. Omgekeerd kennen we toch ten laatste sinds de wreedheden van de totalitaire dictaturen van de twintigste eeuw voorbeelden van radicaal kwaad dat zich manifesteert in het gebruik van massavernietigingswapens, totale oorlogen en vernietigingskampen. De herinneringscultuur in Duitsland, die de Holocaust presenteert als een onvergelijkbaar extreme uiting van het kwaad die ons steeds weer met stomheid slaat, dient een belangrijk doel, namelijk ons erop wijzen dat het kwaad ook werkelijk bestaat. Dat kwaad is niet verdwenen met het einde van de Tweede Wereldoorlog, maar manifesteert zich nu in figuren als Assad en vele andere oorlogsmisdadigers en massamoordenaars.

Goed en kwaad zijn universele waarden: het goede is universeel moreel vereist – ongeacht groepslidmaatschap, historisch tijd-

perk, cultuur, smaak, geslacht, klasse en ras – terwijl het kwaad universeel moreel verboden is. Er is goed en kwaad in elk van ons. Dat komt tot uiting in onze dagelijkse gedachten en handelingen. Deze universele waarden en hun toepassing op de concrete, onoverzichtelijke situaties waarin we ons dagelijks bevinden en moeten handelen, vormen het onderwerp van dit boek.

Er zou helemaal geen democratie zijn, geen democratische rechtsstaat, geen scheiding der machten en geen ethiek, als de mensheid zich niet herhaaldelijk de vraag had gesteld hoe we samen, ieder van ons en op elk moment van ons leven, kunnen bijdragen aan de verbetering van onszelf als individu in moreel opzicht, en als politieke gemeenschap in juridisch opzicht. Zou het gezien de huidige ernstige crisissituatie niet de hoogste tijd zijn voor een *nieuwe verlichting*? Precies daarover gaat het in het vervolg.

Ik zal beargumenteren dat er morele richtlijnen zijn voor menselijk gedrag. Deze richtlijnen zijn intercultureel, universeel geldig en de bron van universele waarden in de eenentwintigste eeuw. Hun geldigheid hangt niet af van hun acceptatie door de meerderheid van de mensheid, en in die zin zijn ze dus objectief. Net zoals op andere gebieden van het menselijk denken en onderzoek bestaat er in ethische kwesties een waarheid en zijn er feiten. Ook in de ethiek zijn feiten belangrijker dan welke mening dan ook. Het is belangrijk dat we onze krachten bundelen in een zoektocht naar morele feiten die we tot op heden nog niet begrijpen. Elk tijdperk brengt namelijk nieuwe ethische uitdagingen met zich mee, en de complexe crises van de nog jonge eenentwintigste eeuw kunnen ethisch alleen worden overwonnen met nieuwe manieren van denken.

Dit boek is een betrokken poging om orde te scheppen in de serieuze, gevaarlijke chaos van onze tijd. Het is mijn bedoeling om een reeks *filosofische gereedschappen voor de oplossing van morele problemen* aan te dragen. Ik wil daarmee een nieuwe impuls geven aan het idee dat het de opdracht van de mensheid is om op onze planeet door middel van *samenwerking* morele vooruitgang mogelijk te maken. Als we er niet in slagen om morele vooruitgang te boeken met inachtneming van universele waarden voor de eenentwintigste eeuw – en daarmee voor alle mensen – zullen we in een ongekend diepe afgrond belanden. De sociaal-economische

ongelijkheid op onze planeet, die zal toenemen omdat de coronacrisis miljoenen mensen weer in armoede doet vervallen, is op de lange termijn onhoudbaar. Daarom kunnen we bijvoorbeeld niet de landsgrenzen gebruiken om mensen die onvoorstelbaar lijden als gevolg van ons handelen op afstand te houden. Een dergelijke strategie van de verschansing is moreel verwerpelijk en in economisch en geopolitiek opzicht gedoemd te mislukken. Of we het nu leuk vinden of niet, heel de mensheid zit in hetzelfde schuitje, dat wil zeggen op dezelfde planeet, onder een dunne, kwetsbare atmosfeer die we kapotmaken met onze niet-duurzame productieketens en ons onverantwoordelijke handelen. De coronapandemie is een wake-upcall, en het is haast alsof het immuunsysteem van onze planeet in werking is getreden om de snelheid van onze zelfuitroeijing te vertragen en de aarde te beschermen tegen verdere aanvallen, in elk geval tijdelijk.

Het is helaas maar al te waar dat we sinds de financiële crisis van 2008 in een diepe waarden crisis zijn beland. Tegelijk met een duidelijk merkbare achteruitgang van de liberale democratie hebben we de laatste jaren een snelle verspreiding gezien van vormen van autoritair bestuur, met figuren als Donald Trump, Xi Jinping, Jair Messiah (sic!) Bolsonaro, Recep Tayyip Erdoğan, Viktor Mihaly Orbán en Jaroslaw Aleksander Kaczynski. Daarnaast hebben we te maken met de Brexit, nieuwe vormen van rechts-radicalisme in Duitsland (die op de rechtervleugel van de AfD zijn ontstaan) en het algemene wantrouwen van sommige delen van de samenleving jegens natuurwetenschappelijke expertise betreffende de deels door de mens veroorzaakte klimaatverandering. Bovendien lijkt de vooruitgang op het gebied van kunstmatige intelligentie, machinaal leren en robotica een reële bedreiging te vormen voor de werkgelegenheid, en voorspellen sommigen, zoals de legendarische ondernemer en miljardair Elon Musk en de onlangs overleden natuurkundige Stephen Hawking, zelfs dat de mensheid in de nabije toekomst zal worden overrompeld, onderworpen of weggevaagd door een nieuwe superintelligentie die de controle over de evolutie op aarde zal overnemen.⁶

Niet alleen de klimaatverandering die mogelijk is gemaakt door de wetenschappelijke en technologische vooruitgang vormt echter een zogenoemd *existentieel risico*, dat wil zeggen een be-

dreiging voor het bestaan van onze soort door zelfvernietiging. Daarnaast hebben de twee wereldoorlogen van de twintigste eeuw geleid tot een snelle ontwikkeling op het gebied van de informatietechnologie, met name wat betreft het versleutelen en ontcijferen van berichten, hetgeen vervolgens weer een informatisering van onze leefomgeving tot gevolg heeft gehad. In de meest recente fase van de informatisering, de zogeheten *digitalisering*, zijn smartphones, sociale media, zoekmachines en de besturingssystemen van onze mobiliteit (in auto's, vliegtuigen, treinen, enz.) onze bewegingen en onze denkpatronen gaan bepalen.

Dat proces bedreigt inderdaad ons bestaan, omdat deze hele besturingsarchitectuur gebruikmaakt van *kunstmatige intelligentie*. Die kan doordringen tot in onze denkprocessen en ons overtreffen op een vergelijkbare manier als waarop software die schaak en go speelt dat nu al kan. Van die software kan inmiddels geen mens het nog winnen. Het bedrijf DeepMind is er enkele jaren geleden bijvoorbeeld in geslaagd om een kunstmatige intelligentie te ontwikkelen, genaamd Alpha Go, die de beste spelers van het oude Chinese bordspel verslaat, terwijl dat spel zelfs nog complexer is dan schaken.

De huidige gebruikers van sociale netwerken worden aan het scherm gebonden met nieuwsfeeds, meldingen, foto's en video's die door een kunstmatige intelligentie voor hen zijn geselecteerd. Zo spelen we als het ware een soort sociaal schaakspel tegen een superieure tegenstander die steeds meer tijd en aandacht opeist. We worden gebombardeerd met serieus nieuws en nepnieuws tot we het vermogen om zelfstandig te denken misschien wel helemaal kwijtraken.

De achterhoedegevechten van de liberale democratie en de analoge mens die zich momenteel nog steeds verzet tegen de besturing door de software en de bedrijfsbelangen die achter kunstmatige intelligentie schuilgaan, zijn in strijd met het ideaal van de moderniteit dat uitgaat van het idee dat wetenschappelijke en technologische vooruitgang alleen kan slagen als de morele vooruitgang gelijke tred houdt. Zo niet dan verandert de infrastructuur voor de charitatieve sturing van ons gedrag (bijvoorbeeld de moderne welvaartsstaat) in een dystopisch horrorscenario, zoals we dat kennen van klassiekers als Aldous Huxleys *Brave New World* en